

УДК [39:[728.6:644.1]](477.4)"18/19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.04.933>

СИСТЕМА ОПАЛЕННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (Частина 1. Еволюція способів відведення диму, конструктивні особливості печі)

Роман РАДОВИЧ
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: radovychroman@gmail.com

Серед низки типологічних ознак, які характеризують традиційне житло, важливе місце займає система опалення. Враховуючи те, що стосовно теренів Середньої Наддніпрянщини це питання ніколи не було предметом спеціального зацікавлення учених, запропоноване дослідження є надзвичайно актуальним.

Автор ставить перед собою мету прослідкувати динаміку еволюції способів відведення диму та з'ясувати конструктивні особливості печі — основного опалювального пристрою в оселях наддніпрянців. Об'єктом дослідження є система опалення житла Середньої Наддніпрянщини, а предметом — еволюція способів відведення диму та конструктивні особливості печі. Методологічною основою дослідження є принцип історизму у поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного та аналізу, історичної реконструкції тощо. Територія дослідження охоплює увесь масив Середньої Наддніпрянщини. Хронологічні межі — XIX — перша половина XX ст.

У роботі використані окремі відомості про способи відведення диму та опалювальні пристрої, які містять джерела XVII—XVIII ст., XIX — початку XX ст., а також польові матеріали автора, зібрані впродовж експедицій 2008—2010 рр.

Ключові слова: система опалення, курне опалення, напівкурне опалення, опалення по-білому, піч, опіччя, топково-камера.

Roman RADOVYCH
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>
Doctor of Sciences in History, Senior Researcher
of the Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
in the Department of Historical Ethnology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: radovychroman@gmail.com

HEATING SYSTEM OF PUBLIC DWELLING
IN THE CENTRAL TRANSNIPRIAN REGION
(Part 1. Evolution of smoke removal methods,
design features of the stove)

Among a number of typological features that characterize traditional dwelling, the heating system occupies an important place. Considering the fact that in relation to the terrain of the Middle Transdniprian region, this issue has never been a subject of special interest to scientists, the proposed work is extremely relevant.

The author sets himself the goal of following the dynamics of the evolution of smoke removal methods and finding out the design features of the stove — the main heating device in the dwellings of the people of Transdniprian region. The object of the study is the residential heating system of the Central Transdniprian region and the subject is the evolution of smoke removal methods and the design features of the stove. The methodological basis of the research is the principle of historicism in combination with elements of structural and functional analysis and the use of the main methods of ethnological science: retrospective, typological, complex and analysis, historical reconstruction, etc. The research territory covers the entire mass of the Central Transdniprian region. Chronological boundaries — the 19th — the first half of the 20th century.

The work uses separate information about smoke removal methods and heating devices, which contain sources of the 17th—18th centuries, 19th — early 20th centuries, as well as the author's field materials collected during expeditions in 2008—2010.

On the territory of the Central Transdniprian region in the 19th — at the beginning of the 20th centuries. The main heating device in homes, as everywhere in Ukraine, was a stove. Older ovens were built from clay on a wooden substructure. However, the use of raw (rarely fired) bricks during the construction of stove can be attributed to at least the first half — the middle of the 19th century. The chimney heating system until the middle of the 18th century. Here it was mostly eliminated — half-smoked and white-heated dwellings became dominant. Therefore, in the middle of the 19th century heating in white has become dominant here.

Keywords: heating system, smoke heating, semi-smoke heating, white heating, stove, furnace, combustion chamber.

Вступ. Серед низки типологічних ознак, які характеризують традиційне житло, важливе місце займає система опалення, яка охоплює опалювальні пристрої (відкрите вогнище, піч, грубка, кухонна плита тощо) та пристосування для відведення диму (комини-димозбірники, димоволоки, комини-виводи та ін.). З'ясування особливостей цих пристроїв та пристосувань, часових параметрів їх впровадження в окремих історико-етнографічних регіонах та етнографічних районах дають можливість сформулювати цілісну картину розвитку системи опалення в Україні загалом. Враховуючи те, що стосовно теренів Середньої Наддніпрянщини це питання ніколи не було предметом спеціального зацікавлення учених, запропонована розвідка є надзвичайно актуальною.

У пропонованій роботі автор ставить перед собою мету прослідкувати динаміку еволюції способів відведення диму та з'ясувати конструктивні особливості печі — основного опалювального пристрою в оселях наддніпрянців.

Об'єктом дослідження є система опалення житла Середньої Наддніпрянщини, а предметом — еволюція способів відведення диму та конструктивні особливості печі. Методологічною основою дослідження є принцип історизму у поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного та аналізу, історичної реконструкції тощо. Територія дослідження охоплює увесь масив Середньої Наддніпрянщини. Хронологічні межі — ХІХ — перша половина ХХ ст.

Система опалення в оселях Середньої Наддніпрянщини у спеціальній літературі розглядалась лише принагідно. Щоправда, окремі, дуже скупі відомості містять уже джерела ХVІІ—ХVІІІ ст. [1; 2; 3; 4]. Дещо докладнішу характеристику опалювальних пристроїв та пристосувань для відведення диму подано у матеріалах ХІХ — початку ХХ ст. [5; 6; 7; 8; 9; 10]. Проте джерельною базою роботи в основному є польові матеріали автора, зібрані впродовж експедицій (2008—2010 рр.)¹. Викорис-

тано також результати польових дослідження сучасних українських етнологів (З. Гудченко, С. Щербань та ін.) [11].

Основна частина. У ХІХ — на початку ХХ ст. основним опалювальним пристроєм в оселях наддніпрянців, як і скрізь в Україні, була так звана вариста піч, яку використовували для обігрівання приміщення, випікання хлібних виробів та варення страв. Зокрема у 1902 р. стосовно Полтавської губернії М. Русов відзначав: «Також нам не вдалося помітити ні однієї хати без печі, а з вогнищем («кабицею»), яке влаштовують посередині хати чи біля вхідних дверей з лівого боку і над яким варили їжу, як це до цього часу можна бачити в глухих молдавських хатах чи у землянках чабанів Новоросії» [9, с. 95].

Щодо еволюції способів відведення диму, дослідники простежують їх три основні етапи: курне, напівкурне та чисте опалення. На теренах України процес ліквідації курної системи опалення проходив швидше, ніж у інших східнослов'янських народів. Як зазначають російські вчені, коли у сільському житлі росіян та білорусів до середини, а іноді й до кінця ХІХ ст. превалювали курні хати без «витяжної труби» (у яких дим виходив з приміщення через прочинені двері або отвір у стіні), то в українських селах вже у ХІХ ст. побутували печі, «по своєму типу перехідні від безтрубної курної печі до білої печі з трубою» [12, с. 238]. Причому, на думку відомої російської дослідниці Людмили Чижикової, вже у ХVІІІ ст. в Україні побутували «печі з трубами» [13, с. 110] (коминами виведеними понад дах. — *Р. Р.*). Український етнолог І. Симоненко вважав, що процес ліквідації курної системи досить інтенсивно проходив тут вже у ХVІІ—ХVІІІ ст. [14, с. 96]. Щоправда, сказане стосується передовсім лісостепової частини України (на Поліссі та у регіоні Карпат курна система опалення затрималась зна-

---

ківський р-н — Вас., Переяслав-Хмельницький р-н — ПХ; Полтавська обл. — Пол., Глобинський — Глоб., Зіньківський — Зін., Кобеляцький р-н — Коб., Миргородський р-н — Мир., Новосанжарський р-н — Нов., Полтавський р-н — Полт., Семенівський р-н — Сем., Шишацький р-н — Шищ.; Черкаська обл. — Чер., Звенигородський р-н — Звен., Золотоніський р-н — Зол., Канівський — Кан., Корсунь-Шевченківський р-н — КШ, Смілянський р-н — Сміл., Тальнівський р-н — Тал., Христинівський р-н — Христ., Черкаський р-н — Черк., Чигиринський р-н — Чиг., Чорнобаївський р-н — Чор.

¹ У тексті для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати скорочення (відповідно до адміністративного поділу до реформи 2021 р.): Київська обл. — Київ., Баришівський — Бар., Богуславський р-н — Бог., Бориспільський — Бор., Володарський р-н — Волод., Василь-

чно довше [15, с. 529—533]). Тим не менше, як у науковій літературі, так і у джерелах ХІХ ст. курні хати на теренах українського лісостепу не згадуються [15, с. 529—533].

Стосовно Середньої Наддніпрянщини, в описі (який, очевидно, стосується Чигиринщини), зробленому членом шведського посольства до гетьмана Богдана Хмельницького, німецьким пастором Конрадом Яковом Гільдебрантом, що відвідав Україну у 1656—1657 рр., у тогочасному житлі фігурує курна система опалення. Зокрема автор відзначав, що в хаті стояла велика піч, у якій пекли і варили. Коли затопили піч, то відсували в стелі декілька отворів для виходу диму. Після того, як дим виходив, щільно закривали отвори, і тим самим зберігали тепло [1, с. 56]. Однак, правдоподібно, що вже у цей час (перша половина ХVІІ ст.), принаймні у деяких місцевостях, дим з хати виводили за межі житлового приміщення. На користь такого твердження опосередковано промовляють матеріали французького військового інженера Гійома Лавассера де Боплана, який упродовж 1630—1640-х рр. (до 1648 р.) перебував в Україні. Зокрема, описуючи м. Київ, дослідник зазначив: «...На базарах продають димарі для печей: у нас це б викликало сміх так само, як спосіб приготування у них м'ясних страв...» [2, с. 24]. До речі, на малюнку (карто-схемі) Києво-Печерської Лаври, датованому 1638 р., фігурують будівлі (житлового призначення) як без коминів понад дахом так і з ними (Анастасій Каланофойський. «Тератургіма», 1638 р.).

Перші писемні згадки про житла, опалювані «побілому» (у феодалній знаті) з теренів України, містять описи ХV ст. замків Скали, Смотрича і Каменця [16, с. 254]. А в описах замків середини ХVІ ст. (Черкаси, Мозир, Кременець) згадуються глиняні чи муровані з каменя комини, виведені понад дах [16, с. 255]. Ймовірно, що відвід диму поза межі житлового приміщення у лісостеповій частині України в окремих випадках міг відбуватися вже у княжий період (ХІІ—ХІІІ ст.), про що опосередковано свідчать археологічні матеріали. Зокрема, при розкопках Плісненського городища (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) у розвалі печі була знайдена глиняна труба, діаметром 20 см, яку український археолог М. Кучера трактує як залишки «димоволока» (димоволока? — *Р. Р.*) [17, с. 3]. Подібні «ди-

моходи» знайдені на городищі Ленківці (Кельменецький р-н Чернівецької обл.): «...глиняний трис-тінний жолоб, вкритий сажею з внутрішнього боку. Діаметр жолоба 30 см» [18, с. 71]. Шматки глиняних труб, які, на думку вчених, могли бути залишками «димоводів», відомі й у інших поселеннях лісостепової частини України: поселення Райки Вінницької обл., Кічкас (Середня Наддніпрянщина), Поділ у м. Київ [18, с. 156]. Хоча, як зазначив російський дослідник П. Раппопорт, «[...] ці залишки димоводів ніде достатньо переконливо не зафіксовані і тому нема можливості міркувати про їх влаштування [...]» Тим не менше, коли навіть у деяких випадках інтерпретація знахідок була помилковою, важко припустити, що така помилка повторювалась у всіх зазначених пунктах» [18, с. 156]. Знання український учений, археолог Вікентій Хвойка припускав існування пристроїв для відведення диму на теренах Середньої Наддніпрянщини вже у ІХ—ХІІ ст., про що засвідчує виконана ним реконструкція печі з «димоводом», розташованим перед челюстями [19, с. 264 (Ртс. 48.8)].

Щодо сільських осель Середньої Наддніпрянщини, порівнюючи житла «литвинів» (північних українців) та південних «степняків», Яків Маркович (1798 р.) відзначав курні хати («без труб») у перших, і «з трубами» в останніх [3, с. 65—67]. Подібні відомості знаходимо й у А. Шафонського стосовно Чернігівського намісництва (1786 р.). Дослідник зазначив, що у північних лісистих повітах (Городницькому, Чернігівському, Березнянському, а також в частині Борзенського) «хати рублені, чорні, соломою криті», натомість у південних (Борзенському, Ніжинському, Прилуцькому, Глинському, Роменському, Гадяцькому, Зіньківському) — «будівлі плетені, глиною обмазані, білі не курні і чисті» [4, с. 235, 334, 368, 413, 447, 506, 532, 560, 611, 621, 657, 663]. Свідченням того, що в останній чверті ХVІІІ ст. хати з виведеними понад дах коминами широко побутували у лісостеповій частині України (зокрема й на Середній Наддніпрянщині), можуть бути іконографічні матеріали — малюнки сільських хат Йогана Генріха Мюнца (1781—1783 рр.) [20, с. 63, 67, 82, 179].

Знову ж у джерелах, що стосуються першої половини — середини ХІХ ст., зазвичай фігурують сільські оселі з коминами, виведеними понад дах. Зокре-

ма, відповідно до текстових та ілюстративних матеріалів Д.П. Де ля Фліза (1854 р.), на півдні колишньої Київської губернії (нинішні Києво-Святошинський, Васильківський, Обухівський, Фастівський, Кагарлицький, Макарівський р-ни та ін.) дим теж виводили поза межі будівлі [5, с. 215—387]. В описі сіл колишнього Кобелякського повіту (нині — Полтавської обл.), датованому 1848 р., автор зазначав: «Хати всі не курні: дим виходить в димар (трубу) встановлений в сінях, який виводиться від долівки вверх, на піваршина вище від даху» [6, с. 1108]. Це ж стосується й колишніх Полтавського (1850-ті рр.) [6, с. 1112], Васильківського, Чигиринського (1852 р.) [8, с. 273, 279], півдня Ніжинського (1878 р.) [21, с. 151] повітів тощо. Знаково, що на авторському малюнку батьківської хати у с. Кирилівці (1843 р.) геніального українського поета та художника Тараса Шевченка теж присутній комин, виведений понад дах [22, с. 12 (Рис. 1)].

Слід відзначити, що у першій половині — в середині ХІХ ст. оселі з виведеними понад дах коминами були переважаючими й у суміжних із Середньою Наддніпряниною етнографічних районах Українського лісостепу. Зокрема у третій чверті ХІХ ст. житла, опалювані по-білому («димовими трубами» на даху), превалювали практично на усій території колишньої Подільської губернії [23, с. 537; 24]. Причому такі оселі відомі тут вже з першої половини ХІХ ст. [23, с. 536, 24, с. 28]. Це ж стосується й Слобожанщини, де курна система опалення, відповідно до писемних джерел [25, с. 57—58; 26, с. 184], практично була ліквідована до початку ХІХ ст. Як відзначав С. Таранушенко, опираючись на джерельні матеріали, «...чорні хати, які в початковій ХVІІІ в. ще часто зустрічалися в південних (Зміївському та Ізюмському) повітах Слобожанщини, у 80-х роках вже відживали свій вік» [27, с. 41]. Причому тут теж уже в 70-х рр. ХVІІІ ст. згадуються хати з коминами на даху. Зокрема російський учений-природознавець, академік Петербурзької Академії Наук Антон-Йоганн Гюльденштедт, подорожуючи Слобідською Україною (1771—1774 рр.), відзначав, що в околицях фортеці Міус донські козаки «здебільшого живуть у курних хатах, але українці у своїх мазанках влаштовують з вербових прутів комини, до яких дим проводиться у сіни через рукав» [25, с. 57—58].

Щодо напівкурної системи опалення, яка передувала опаленню по-білому, згадки про неї на теренах Середньої Наддніпряниці у джерелах практично відсутні. Навіть, як уже було говорено, Яків Маркович (1798 р.) у мазанках степовиків відзначав печі «з трубами» [3, с. 67]. Це ж стосується й джерел як середини ХІХ ст., так і перелому ХІХ—ХХ ст. Лише у матеріалах П.Д. Де ля Фліза відзначено: «У кімнаті завжди є піч, димар якої рідко роблять із цегли, звичайно його плетуть з лози і обмазують глиною зсередини і зовні. Цей димар виводить дим на дах, що мало би бути скрізь. Але в багатьох хатинах дим проходить під дахом і через нього...» [5, с. 153]. Далі дослідник відзначає: «Оскільки було розпорядження збудувати всюди комини, вже майже не зустрічаємо хат, у яких би не було комина...» [5, с. 154]. Не пам'ятають напівкурних осель опитані нами респонденти, народжені у 20—30-х рр. ХХ ст., лише в окремих випадках знають про їхнє існування з переказів старшого покоління: «*Колись давно... не за [моєї] пам'яті були хати без комина над дахом*» (с. Сушки Кан. Чер.)². Це ж стосується й польових матеріалів з Київщини, Полтавщини та Черкащини інших сучасних дослідників (З. Гудченко, С. Щербань, М. Бех та ін.) [11]. Щоправда, З. Гудченко у 1971 р. у передмісті Полтави (колишнє с. Шилівка) обстежила хату середини ХІХ ст., яка (як можна зрозуміти з тексту) первісно була напівкурною [11, с. 557]. Тут варто відзначити, що на східному Поділлі (колишня Подільська губернія) у третій чверті ХІХ ст. пануючими були оселі з виведеними понад дах коминами (напівкурні житла превалювали лише в окремих місцевостях: Ушицький, Брацлавський повіти тощо) [23, с. 537—538; 24 с. 45, 56, 149, 166, 186, 190]. Причому процес ліквідації напівкурного опалення у різних частинах губернії проходив діахронно (скажімо, у Клембовській волості Ямпільського повіту це відбувалося у 1820-х рр., а у Літинському повіті лише у 1860-х рр.) [23, с. 538; 24, с. 20, 28, 152].

Як і на всьому українському просторі, на Середній Наддніпряниці «піч» (рідше — «печ») розташовували біля входу, в куті, між тильною і пороговою стінами хати. Пічний отвір повертали у бік довгої фасадної стіни. Відповідно до даних археології

² Зап. у с. Сушки Канівського р-ну Черкаської обл. від Бабитя Григорія Кириловича, 1930 р. н.

таке розташування печі у східнослов'янському будівництві лісостепової зони набуло поширення, починаючи з X ст., а у XII—XIII ст. цей варіант став тут переважаючим [18, с. 139—140]³.

Зазвичай тіло печі примикало до відповідних стін, проте у деяких випадках між ним і тильною стіною хати залишали невеликий (0,5—0,6 м) простір, де поміщали «запічок». Зокрема такий варіант печі (очевидно на Київщині) згадував О. Шарко: «... Над піччю за комином розташована площадка (верхня черинь печі. — Р. Р.), яка доходить до 3-х квадратних аршин. Цей простір, який теж називають піччю, представляє собою місце для сушки зерна, призначеного для обробки у млині на муку, там же уся сім'я знаходить для себе найбільш тепле і зручне місце у хаті. За цією піччю, що знаходиться на висоті більше 2-х аршин від підлоги, можна зустріти «запічок» — простір між зовнішньою стіною і піччю (в широкому розумінні слова). Таким чином запічок утворюється унаслідок того, що піч ставлять не впритул до зовнішньої стіни, а відступають від неї на $\frac{3}{4}$ аршина. «Запічок» — взимку постійне місце для перебування малих дітей. В зовнішній стіні хати, до якої примикає піч робиться квадратне віконце в 3—4 вершки; воно поміщається значно вище інших вікон хати, майже під стелею» [28, с. 128].

Давні печі вирізнялися значними розмірами. Зазвичай, як свідчать джерельні матеріали, цей опалювальний пристрій займав майже четверту частину усієї площі житлового приміщення: «Уся піч [...] займає $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ поверхні підлоги...» (Полтавська губернія) [9, с. 106]; «Крайній кут від дверей (напичний) увесь зайнятий піччю, яка інколи займає четверту частину маленької хати» (Лубенщина) [10, с. 180]; «Лівий кут хати чи точніше майже четверта її частина призначена для варистої печі, з більш чи менш обширним напиччям, найбільш зручним кутом у житлах нашого простолюдина» (Полтавська губернія) [29, с. 26]; «Вариста піч займає майже четверту частину всієї хати» (Васильківський повіт) [8, с. 273]; «Піч займає $\frac{1}{4}$ всієї хати; вона поміщається в одному з двох кутів прилягаючи до сіней» [28, с. 128]. Таку піч, яка займала «майже чверть площі» житлового приміщення З. Гудченко

³ До X ст. у східнослов'янському будівництві переважали житла, у яких піч розташовували у задньому від входу куті з усям, повернутим до дверей [18, с. 139].

Іл. 1. Піч у хаті початку XX ст. (с. Антонівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.)

Іл. 2. Піч у хаті початку XX ст. (с. Бубнівська Слобідка Золотоніського р-ну Черкаської обл.)

обстежила у хаті XVIII ст. у с. Лелюхівка (Нов. Пол.) [11, с. 590]. Стосовно розмірів печі у плані, то вони (з припичком і запічком) в обміряних у 1970-х рр. З. Гудченко давніх хатах становили: 2,74 x 2,30 м (хата 1860 р. у с. Масайлівка Бог. Київ.), 2,43 x 2,2 м (хата XIX ст. у с. Шевченкове Звен. Чер.), 2,24 x 1,78 і 2,40 x 1,85 м (хата кінця XVIII — початку XIX ст. у с. Сунки Сміл. р-ну Чер.), 1,60 x 1,87 м (хата у с. Пугачівка Тал. Чер.), 2,40 x 1,87 м (хата кінця XIX ст. у с. Софіївка Черк. Чер.), 2,48 x 2,02 м (хата кінця XIX ст. у с. Суботів Чиг. Чер.) [11, с. 356, 825, 829, 832, 838, 846].

Іл. 3. Піч у хаті кінця XIX ст. (с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл.)

Іл. 4. Піч у хаті початку XX ст. (с. Прохорівка Канівського р-ну Черкаської обл.)

Приблизно такі ж загальні розміри мали й печі, обміряні нами: 2,34 x 2,14 м (с. Ліплява Кан. Чер.), 2,10 x 1,90 м (с. Деренківець КШ Чер.) тощо. Відповідно до інформацій респондентів старших вікових груп, на печі могло спати п'ятеро-шестеро чоловік, а то й більше: «Печі були великі... спало 6 [чоловік]...» (смі Шишаки Шиш. Пол.), «На печі спало 4 дітей і дідусь з ними» (с. Великий Перевіз Шиш. Пол.), «...на печі спало 8—9 душ» (с. Вереміївка Чор. Чер.) [11, с. 600, 603, 851].

Топкова камера — основна робоча частина традиційної варистої печі, розташовувалася на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опріччі (іл. 1, 2, 3, 4). Цю платформу робили дерев'яною чи монолітною. Опіччя завершувалося вибитим із глини (часто з добавкою інших матеріалів) «черінем» («черінь», «черіня», «черень», «черінь, де хліб пе-

чуть») — головною робочою поверхнею печі. Перед пічним отвором влаштовували припічок («припічок», «пріпечок», «припечок»), а збоку від склепіння — запічок («запічок», «припічок», «припечок», «припечок»; «В старих хатах збоку — теж припічок»: с. Домонтове Зол. Чер., «Збоку припічок — для того, щоб вилізти на піч»: с. Сушки Кан. Чер.). Ширина припічка коливалась у межах 40—55 см. Приблизно такою була й ширина запічка. Над устям печі зводили комин-димозбірник («комин»), обладнаний стіновим або стелевим каналом-димоволоком («шия»). Звідти дим крізь отвір у пороговій стіні («кагла») чи у стелі відводився у сіни або на горище, а відтак (при опаленні по-білому) через комин-вивід — понад дах.

Як свідчать літературні джерела та польові матеріали, давніші печі влаштовували на дерев'яних опічках («Колись припічок був дерев'яний, тепер — з глини» (с. Заячівка Христ. Чер. [11, с. 834]), опорою яких були стовпці. Такі опічки згадують джерела середини — другої половини XIX ст.: «В куті, біля дверей, під стіною, де не буває вікна утверджується на міцних низьких стовпчиках піч» (с. Макиївка Васильківського повіту; 1854 р.) [7, с. 630—631]; «Печі цегляні, а інколи глинобитні; в останніх «под» влаштовується на дошках, вкладених на чотири стовпи, а челюсть печі встановлюється на обручах» (Ніжинський повіт; 1878 р.) [21, с. 151]. Відповідно до матеріалів М. Русова, ще у кінці XIX ст. на Середній Наддніпрянщині (принаймні на Полтавщині) такі опічки превалювали (чи широко побутували): «...піч чи з глини на дерев'яних устоях чи з сирцю (невипаленої цегли)» (Полтавська губернія; 1902 р.) [9, с. 98]. Це ж підтверджує й Г. Коваленко: «Основою печі у давніх хатах (які ще доводилось бачити мені у Переяславському повіті) були дубові стовпи з настилем із дубових плах» [30, с. 91]. Згадки про подібні опічки у давніх житлах низки населених пунктів зафіксовані дослідниками у 70-х рр. XX ст. (сс. Велика Вільшанка Вас. Київ.; Заячівка Христ., Вереміївка Чор. Чер.; смт Шишаки Шиш., Вільхівка Коб. Пол. тощо) [11, с. 375, 596, 566, 837, 851], а також нами на початку XXI ст. (сс. Хильки, Квітки КШ; Деньги Зол.; Ліплява Кан. Чер.). Стосовно конструкції, то як у джерелах так і в інформаціях респондентів зазвичай відзначено, що опорою печі були чотири стовп-

ці: Ніжинський повіт (1878 р.) [21, с. 151]; Переяславський повіт [30, с. 91], Велика Вільшанка (Вас. Київ.) ; смт Шишаки (Шиш. Пол.) [11, с. 375, 596, 566, 837, 851]; Хильки, Квітки (КШ Чер.); Деньги (Зол. Чер.); Ліплява (Кан. Чер.) та ін. На стовпці вкладали дві паралельні «підвалини», на них дві поперечки, а по останніх щільно настеляли колене дерево — «слижі»: «Піч була на стовпцях. Дубові стовпи, на них положені дубові бруси і на тих брусах піч робилася. Стовпів 4. А тоді поперечні бруси, а на вперечні ложаться такі порозколювані плашки» (с. Велика Вільшанка Вас. Київ.) [11, с. 375]. У смт Шишаки, відповідно до інформації С. Щербань, почерпнутої у респондентів народжених на початку ХХ ст., це здійснювали так: ««Варільну» піч будували на дерев'яній основі (а потім з цегли-сирцю) переважно з підпіччям... Спочатку на ширину печі забивали 4 стояки, на які клали підвалину. Поверх неї вкладали перекардини, що застелялися дрючками, потім накладалася глина і щільно утрамбовувалась. Це був «під» печі» [11, с. 596]. Більш детально каркасне опіччя описує О. Шарко: «Головне місце в хаті займає піч; будується вона так: в одному з кутів сінешньої стіни на чотирьох дерев'яних стовпах роблять перекардини на висоті аршина від землі, на перекардини вкладають деревини... (Відтак роблять черинь. — Р. Р.) ...Простір під деревинами, обмежений з двох боків глиняною масою, і маючи до аршина ширини, називається «подпічьем». По два боки підпіччя влаштовуються печурки» [28, с. 127]. Усі дерев'яні елементи зазвичай виготовляли з дуба [9, с. 106] (с. Велика Вільшанка Вас. Київ.). Нижня частина такого опіччя була порожниста («під піччю можна було ходити» (сmt Шишаки Шиш. Пол.) [11, с. 596]; «попід ті торчі діти ховалися» (с. Вільхівка Коб. Пол.) [11, с. 566].

Печі, підняті на дерев'яних стовпцях відомі й у інших регіонах України. Вони широко побутували на Поліссі, у Карпатському краї (Гуцульщина, Бойківщина, Покуття, прибойківське Підгір'я), на етнографічній Волині [15, с. 475]. Згадують їх дослідники на Поділлі («піч на сохах») [31, с. 63]. Печі, підняті на «кількох товстих стояках», були типовим явищем також для житлобудівництва лісостепової частини Росії (на півночі, у смузі лісу, тут превалювали зрубні опічки) [32, с. 258]. Знаково, що опічки, основою яких були три-чотири стовпи, діаметром

20—30 см, вкопані по кутах печі так, що вони виступали над поверхнею ґрунту на 40—60 см широко використовували на півночі древньої Русі (у лісовій зоні) вже у ХІІ—ХІІІ ст. [18, с. 155]. Натомість, як свідчать археологічні джерела, у лісостеповій частині України у зазначений період опічки на стовпцях траплялися доволі рідко (Ленківецьке городище) [33, с. 51; 34, с. 20].

Опічки могли бути й монолітними: вибитими з глини, глиновальків, складеними з сиріої чи випаленої цегли тощо. «Відповідних розмірів підвищення», зліплене з землі і глини, на якому вибивають піч, згадував Ф. Вовк [35, с. 104]. Інформації про глинобитні опічки зафіксовані й нами: «Піч до череня вибивали з глини» (с. Лобачів Волод. Київ.), «До череня набивали глину» (с. Глушки КШ Чер.). Варто наголосити, що у лісостеповій частині України глиняні опічки відомі вже з княжого періоду. Зокрема, як відзначають учені, ще у ХІІ—ХІІІ ст., на відміну від печей лісової зони (піднятих на дерев'яному опічку), в українському лісостепу дерев'яні опічки траплялися доволі рідко [18, с. 154—155]. Однак вже тоді тутешні печі інколи встановлювали на материкових останцях (20—30 см), висота яких в окремих випадках могла сягати 50—60 см [18, с. 154]. П. Раппопорт вбачає найсуттєвішу відмінність глинобитних печей ХІІ—ХІІІ ст. лісової і лісостепової зон у тому, що «глинобитні печі лісової зони часто були поставлені не на рівень підлоги, а підняті значно вище від неї», причому «на Середній Наддніпрянщині такий підйом печей досягали встановлюючи їх на материкових останцях, натомість на півночі для цієї мети споруджували спеціальні дерев'яні опічки» [18, с. 154].

Проте у кінці ХІХ — першій половині ХХ ст. на Середній Наддніпрянщині більшого поширення набули монолітні опічки, які монтували з сиріої чи випаленої цегли (с. Набутів, Моринці, Сотники, Завадівка, Виграїв КШ; Драбівці, Бубнівська Слобідка, Скориківка, Домантове, Зол.; Сушки, Ліплява, Келеберда, Попівка, Мельники, Яблунів, Беркозівка, Хмільне, Лука, Курилівка, Тростянець Кан. Чер. та ін.). Слід наголосити, що у той час, коли дерев'яні опічки на стовпцях мали завжди глибоке «підпіччя», у монолітних — воно могло бути як глибоким, так і неглибоким.

У с. Тростянець (Кан. Чер.), відповідно до свідчень Полішка Павла Дмитровича, 1916 р. народж.,

опріччя з глибоким підпічком робили так: з цегли паралельно до порогової стіни мурували дві стінки, на це встеляли дерево, а вже по ньому «валькували» — влаштовували «черінь». Відтак з «сирівки» споруджували саму піч.

Проте опіччя з глибоким підпічком могло мати й іншу конструкцію — зі склепінчастою «підпіччю». Скажімо, печі подібної конструкції широко побутували у низці населених пунктів Канівського (сс. Сушки, Ліплява, Келеберда, Мельники, Лука, Яблунів, Беркозівка, Курилівка, Тростянець) та Золотоніського (сс. Драбівці, Бубнівська Слобідка, Скориківка, Домантово) районів Черкащини. У зазначеному випадку опічок («фундамент») споруджували так. На поверхні долівки у місці печі встановлювали каблуки («робили дуги з дерева»), на які настеляли дощечки. По цьому з цегли-сирівки мурували «баран» («звід», «нижній звід»): «Цеглини клали на ребро, між ними заклинювали камінчиками» (с. Сушки Кан. Чер.); «Клали сирівку на ребро... заклинювали» (с. Домантово Зол. Чер.). Відтак із сиріої цегли на глині вимуровували дві зовнішні стінки («засіки»). Порожнину між «засіками» і «зводом» (та децю (10—15 см) над «зводом») засипали піском чи іншими матеріалами («робили засип»). Відтак влаштовували «черінь». Слід зауважити, що опічки зі склепінчастим підпіччям у лісостеповій частині України (зокрема й на Середній Наддніпрянщині) мають доволі давню традицію — принаймні з першої половини ХІХ ст., про що свідчать тогочасні іконографічні матеріали П.Д. Де Ля Фліза (Київський, Васильківський повіти) та І. Крашевського (очевидно, етнографічна Волинь) [15, с. 710].

У печах з неглибоким підпіччям опіччя споруджували так. З сиріої чи випаленої цегли виводили дві зовнішні стінки печі, а всередину цієї своєрідної скрині, утвореної ними та стінами (пороговою і тильною) хати засипали пісок, глину чи будівельне сміття: «Піч... До череня стінки обкладали кірпічем, а всередину засипали землю, глину...» (с. Виграїв КШ Чер.), «До череня з кірпіча-сирця стінки, всередину засип» (с. Моринці КШ Чер.) «Піч... Мурували квадратну основу печі з сирівки, всередину [засипали] пісочок» (с. Хмільне Кан. Чер.).

Підпінний простір використовували для господарських потреб. Тут зберігали опалювальний матеріал: «...під піччю дрова, солома на розпал, щоб

сухе було» (сміт Шишаки Шиш. Пол.) [11, с. 601], «Підпіччя було, тріски туди рогачом запихали» (сміт Шишаки Шиш. Пол.) [11, с. 600], «Пріпічок, під ним знизу ніша — підпіччя; там зберігали дрова» (с. Хильки КШ Чер.). В підпічку з глибоким підпіччям колись взимку утримували курей [9, с. 106] чи молодняк домашніх тварин: «...під піччю порося» (с. Великий Перевіз Шиш. Пол.) [11, с. 603]. Натомість у неглибоких підпічках домашню птицю не утримували: «В підпіччі тримали цибулю, кури тут не зимували» (с. Бубнівська Слобідка Зол. Чер.).

Як дерев'яні, так і монолітні опічки завершувались «черінню» — основною робочою поверхнею печі, на якій згорало паливо, варилися страви, випікався хліб. Її монтуванню приділяли особливу увагу, адже передовсім від теплотехнічних властивостей черені залежала якість цих виробів. Слід наголосити, що під час спорудження черені (як у печах на дерев'яному опіччі, так і зведених з сиріої чи випаленої цегли) переважно використовували традиційні, випробувані віками технології. Щоправда у другому випадку черінь зрідка теж могла бути споруджена з випаленої цегли чи сирівки («Черінь з глини або вогнетривкої цегли... зверху мастили [глиною]»: с. Яблунів Кан. Чер.; «Черінь... з сирівки, а звеху мастили»: с. Хмільне Кан. Чер.; «Черінь з цегли або викладали вальками»: с. Лука Кан. Чер.; «Черінь робили з кірпіча»: с. Беркозівка Кан. Чер.; «Черінь — з кірпіча»: с. Бубнівська Слобідка Зол. Чер.; «Черінь закладали саманом»: с. Деньги Зол. Чер.). Причому подібна конструкція черені згадується вже у джерелах середини ХІХ ст.: «Вариста піч... влаштовується на підвищенні над долівкою, до четверті аршина набитому землею, всяким сміттям, вилоženим накінець цеглою, і змазаним глиною» (Васильківський повіт; 1852 р.) [8, с. 273]. Проте цей компонент печі переважно вибивали з глини. Товщина черені коливалась у межах приблизно 20 (Васильківський повіт; 1852 р.) [8, с. 273] — 30 см (с. Квітки КШ Чер.), а то й більше — 35—40 см (Переяславський повіт).

Під час вбивання черені лише в окремих випадках застосовували глину (власне масний «глей») без жодних добавок: «Черінь: замішували глей і трамбували» (с. Сушки Кан. Чер.), «Черінь з глини» (с. Яблунів Кан. Чер.), «Черінь ...більше викла-

дали вальками, зверху мастили глеєм» (с. Лука Кан. Чер.), «Черинь з глини... шпарували глиною» (с. Зарайки Волод. Київ.), «(Спорудивши дерев'яний опічок. — Р. Р.) ...відтак замівши густо глину з рубленою соломою настеляють її на деревини, коли утвориться шар глини до піваршина товщини, кладуть ще один шар, з чистої глини, цей останній творить нижню площу печі; він називається «черинь»» [28, с. 127]. Проте у більшості випадків у конструкцію черені окрім глини входили й інші компоненти (бита кераміка, камінці, пісок тощо): «Черинь набивали глиною з черепками» (с. Дробицькі Зол. Чер.), «На тім (опічці. — Р. Р.) робили черинь: до глини добавляли черепки, щоб тепліше» (с. Ліпьява Кан. Чер.), «Черинь викладали черепками і глиною» (с. Деренківець КШ Чер.), «Черинь... накладали биті черепки, зверху глина і збивали лопатою» (с. Набутів КШ Чер.), «Черинь з битих черепків і глини» (с. Сотники КШ Чер.), «Місили глину, набивали черепками — горшки били старі, щоб чиринь була» (с. Велика Вільшанка Вас. Київ.) [11, с. 375], «На черинь замазували камінці чи черепки» (с. Моринці КШ Чер.), «Черинь робили — набивали черепків і праниками вибивали глиною та піском» (с. Домантово Зол. Чер.), «Потім зверху робили черинь (та, що хліб пекти): клали черепки, потім червону глину... таку з камінцями — балабушки робили і вбивали; балабушки кидали до землі, щоб масні були» (с. Скориківка Зол. Чер.), «Черинь — набивають черепків старих, тоді засипають, місять руду глину і пісок, і тоді ще пісочком [присипають], воно висохло, цей пісочок ізмів, і топи» (сміт Шишаки Шиш. Пол.) [11, с. 599], «[Черинь] Набивалося багато череп'я, яким добре «вбивалася черинь», потім вирівнювали глиною з піском («щоб черинь не рвало») і вигладжувалася («на такій черині гарно випікався хліб»)» (сміт Шишаки Шаш. Пол.) [11, с. 596]; «...як черинь — жінка наб'є черепків, насипле глину, замісить, наложить той черинь, щоб він міцний був, тоді він постое день-два, начне колоться, тоді залива ріденько глиною, він тоді рівний, нема ніде ні щілини нічого. Тоді ото висохне і можна топить» (с. Великий Перевіз Шиш. Пол.) [11, с. 602], «На черинь стелили камінчики, черепки, пісок з глиною... камінчики — плашки» (с. Заріче КШ Чер.), «На черинь стелили плити каменя... і глина» (с. Виграїв КШ Чер.), «Черинь... зем-

ля, камінь і замазували» (с. Лобачів Волод. Київ.). Варто зауважити, що використання при влаштуванні «подка» печі піску, каміння, битої кераміки⁴ широко відоме у печебудівництві східних слов'ян з княжого періоду (XII—XIII ст.) [18, с. 154; 37, с. 190 (Табл. 29), 191]. Проте, як відзначають дослідники, бита кераміка у тогочасних печах зазвичай була притаманна для лісостепової частини, у лісовій смузі вона майже не траплялася [38, с. 71].

Після влаштування «черені», залишивши місце для припічка і запічка, приступали до спорудження топкової камери (власне самої печі). Зазвичай зовні її надавали кубічної форми. Зокрема, описуючи печебудівництво слов'ян, К. Мошинський відзначав, що у переважній частині північних слов'ян (східних і західних. — Р. Р.), починаючи від Уралу і закінчуючи у західних Карпатах, піч мала форму «видовженого куба (шестистінка) із внутрішньою ямою» [39, с. 538]. Сьогодні достовірно не встановлено час виникнення у слов'ян печі, кубічної форми (з плоским верхом). Наявні археологічні та писемні джерела дають змогу припустити, що в Україні це відбувалося приблизно у проміжку XIV—XVI ст. [15, с. 494].

Водночас на Середній Наддніпрянщині ще у XIX ст. спорадично могли траплятися печі із зовнішнім обрисом іншої конфігурації. Зокрема український вчений Марко Грушевський, описуючи цей опалювальний пристрій у с. Худолівка (Чиг. Чер.) відзначав: «Печи ці круглі і комини теж заокруглені» [40, с. 134]. Грунтуючись на цьому, професор М. Глушко вважає, що «...на початку XX ст. на теренах Черкащини варисті печі були круглі (очевидно мається на увазі куполасті — Р. Р.) [...], тобто архаїчної конструкції, джерела якої сягають XII—XIII ст.» [41, с. 537]. Далі професор відзначає: «Так чи інакше, але згідно з описами Марка Грушевського, наприкінці XIX — на початку XX ст. типовим опалювальним приладом українців Середнього Подніпров'я була глинобитна піч, а сама її форма і конструкція сягають княжого періоду» [41, с. 538]. З цим твердженням частково можна погодитись — у зазначений період подібні (куполасті чи напівциліндричні) опалювальні пристрої спорадично могли

⁴ Випадки використання битої кераміки та глиняних вальків для викладання черені відомі й у поселеннях роменської культури (VIII—X ст.) [36, с. 126].

траплялись, як у зазначеному етнографічному районі так і деінде в Україні⁵. Проте у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. така піч не була типовим опалювальним пристроєм українців Середньої Наддніпрянщини. На користь цього промовляють конкретні реалії. Зокрема як у першій половині — середині ХІХ, так і у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. поверхню печі використовували для спання (отже вона мала бути плоскою): «На печі по кутах деколи вішають пряжу і холст, але в більшості вона служить замість постелі, а також для сушки зернового хліба» (с. Макіївка Васильківського повіту Київської губернії; 1854 р.) [7, с. 630—631]; «...на печі найтепліше місце називається *черинь*, воно є для сушки хліба, відпочинку старих бабів, дітей, лікування хворих і т. д.» (Васильківський повіт Київської губернії; 1852) [8, с. 273]; «З полу хід на піч, де сушиться зерно і де взимку постійно сидять діти і старі баби» (Кобелякський повіт Полтавської губернії; 1848 р.) [6, с. 1109]; «...на просторі між піччю і стіною влашто-

⁵ Зокрема в окремих південних околицях Середнього Полісся у кінці ХІХ — на початку ХХ ст., як реліктове явище, траплялися печі напівциліндричної (чи куполостої) форми [39, с. 539]. Подібну піч у 1970-х рр. зафіксувала Т. Кіщук на Бойківщині (с. Либихора Турківського р-ну Львівської обл.) [42, с. 1283]. Овальні куполасті чи напівциліндричні надвірні літні печі ще у середині ХХ ст. побутували у Закарпатській області [43, с. 16.] (до речі, їх там можна побачити й у наш час [15, с. 495]), а також у південних областях України (Кіровоградщина) [43, с. 16]. І. Симоненко вважав конструктивні особливості таких печей (напівциліндричних чи куполостих) дуже архаїчними [43, с. 16]. Заразом дослідник відзначав, що конструкція хатньої печі (у Закарпатті. — Р. Р.) мало чим відрізняється від надвірної (лише «куполу склепу печі надають форму квадрата чи прямокутника, накладаючи у відповідні місця глини») [43, с. 17]. В описаних випадках, безперечно, спостерігаємо дві фази формування традиційної варистої печі українців. Адже така піч (кубічної форми) у процесі спорудження проходить два етапи. На першому — по дерев'яному каркасі з глини, каменю чи цегли споруджують саме склепіння, яке має продовгувату коритоподібну форму, здебільшого напівциліндричну, а на Поділлі часом — дещо куполосту. Зокрема у сс. Гринчук, Рогізна та ін. Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. зустрічався так званий «склеп бочечкою» (тобто посередині, склепіння було вищим і ширшим ніж по краях) [15, с. 495]. На завершальному етапі на склепіння зверху накладають глини (чи іншого), зовнішні боки вирівнюють, надаючи їм форми вертикальних стінок, а верхню площину вигладжують у формі рівної горизонтальної площини [43, с. 16—17; 44, с. 236].

вані нари (*піл*), на яких сплять звичайно господар з господинею. Інші члени сімейства розташовуються де кому зручніше: хто на лавах, хто на печі....» (Полтавська губернія; 1858 р.) [45, с. 27]. Мало того, так використовували верхню черинь печі вже у середині ХVІІ ст. Скажімо Конрад Яків Гільдебрант (1656—1657 рр.), описуючи житло місцевого населення (очевидно власне Чигиринщини), відзначав: «...У хатах стоїть велика піч, де вони печуть і варять, а зверху на ній, на овечих шкірах (на старих кожухах) сплять діти і прислуга» [1, с. 56]. Знову ж на основі цього дуже короткого опису печі, поданого М. Грушевським, можна говорити лише про її форму, але аж ніяк про конструкцію.

Як і в інших етнографічних районах, на Середній Наддніпрянщині печі споруджували з глини, глиновальків, сирої чи випаленої цегли, використовували також каміння, биту кераміку, пісок та ін. Як і скрізь в Україні, давніші печі тут були глинобитними. Щоправда використання під час спорудження печей сирої (рідше випаленої) цегли⁶ можна віднести уже принаймні до першої половини — середини ХІХ ст. Інтенсивність витіснення глинобитної печі цегляною в окремих місцевостях була неоднаковою, що залежало від низки причин⁷. Скажімо цегла як матеріал для спорудження печей згадується у матеріалах 1852 р. з теренів Васильківського та Чигиринського повітів: «В кожній хаті влаштована вариста піч з цегли, коли є, а де нема — з битої глини» [8, с. 273, 279]. У матеріалі з Полтавського повіту (1850-і рр.) відзначені лише цегляні печі [6, с. 1112]. Натомість в іншому джерелі (1858 р.) стосовно Полтавської губернії наголошено: «При вході один кут зайнятий піччю, вибитою з глини інколи досить вправно і гарно». Щоправда у багатшого населення тут згадуються печі обкладені кахлями [45, с. 26] (очевидно цегляні). Відповідно до джерел (1878 р.), у Ніжинському повіті побутували печі «цегляні», а лише «інколи глинобитні» [21, с. 151]. Знову ж П. Чубинський у 1870-х рр. цегляну (влас-

⁶ У текстах джерел не завжди можна зрозуміти у яких випадках йдеться про сиру, в у яких про випалену цеглу.

⁷ Як зазначає П. Чубинський: «Цегляна піч у малоросійській хаті — доволі рідкісне, хоча і не виключне явище: вона частіше трапляється у тих місцевостях, де поблизу розташовані цегляні заводи, а власне поблизу міст і містечок [46, с. 380—381].

не, з випаленої цегли) піч в українців відзначав як рідкісне явище і зазначав, що у більшості селян печі глинобитні [46, с. 380—381].

Так чи інакше, але у кінці XIX ст. печі складені з цегли-сирівки на теренах Полтавської губернії уже превалували. Це підтверджують матеріали М. Русова (1902 р.): «Після зведення дерев'яного остова, дверних і віконних частин, після стелі і даху починають споруджувати *піч* чи з глини на дерев'яних устоях чи з сирцю (невипаленої цегли)» [9, с. 98]. Причому далі у тексті дослідник уточнює, що тут піч вже рідко будується так, як описав П. Чубинський (глинобитна), «а звичайно зводиться з сирцю (невипаленої цегли) і дубових стовпців, які підтримують устя печей» [9, с. 106]. Цегла-сирець була основним матеріалом, який використовували для спорудження печей у цей час й на Лубенщині [10, с. 180].

Отже у кінці XIX ст. глинобитна піч на Середній Наддніпрянщині була вже рідкістю. Знаково, що респонденти, народжені у 1920—1930-х рр., опитані нами у Канівському, Корсунь-Шевченківському, Черкаському, Золотоніському р-нах Черкащини, таких печей не пам'ятають (а, відповідно, й технології їх спорудження). Це ж стосується й польових записів інших сучасних дослідників (Полтавщина, Черкащина, Київщина, Чернігівщина) [11]. Лише в одному випадку на Черкащині (с. Яблунів Кан.) фіксуємо інформацію, що «дуже давні печі били з глини, потім почали будувати з кірпіча-сирця» (респондент, Підгайний Микола Гнатович, 1928 р. народж., колись у старій хаті розкидав таку глинобитну піч). Подібна інформація, про те, що «піч колись вибивали з глини, а тепер роблять з кірпіча» зафіксована також від мешканки похилого віку у с. Зарайки (Волд. Київ.). Водночас з окремих населених пунктів маємо згадки про печі складені (вбиті) з вальків.

Доволі детальний опис спорудження глинобитної печі подав П. Чубинський: «Більшість селян роблять свої печі з глини таким способом: влаштовуються спочатку на підмостках (дерев'яних стовпцях? — Р. Р.) платформа, на яку насипають товстий шар землі; землю цю вбивають колотушками і дещо змочують водою, щоб вона щільно влягалась. Коли платформа всипана землею, по середині її кладуть мішок, щільно набитий половиною (чи великий куль соломи), і знову продовжують насипати землі, поступово вбиваючи її, як і попередньо, колотушка-

ми і змочуючи водою. Коли піч висипана достатньої величини, розв'язують цей мішок, який був присипаний землею, висипають з нього половину і викидають її. Отвір який залишився після цього в насипі і є «вариста» піч; відтак її дбайливо вистругують лопатою і вимащують глиною» [46, с. 381]. Подібно описує вибивання глиняної печі Ф. Вовк: «Ставлячи піч з глини, спочатку виліплюють з землі та глини відповідних розмірів підвищення, а потім на те місце цього підвищення, де має бути власне піч, кладуть великий куль соломи, або частіше бажаного для обсягу печі мішок, щільно набитий половиною чи соломою, та обліплюють його з усіх боків, скільки треба завтовшки, мокрою глиною, коли глина висхне, з отвору мішка, що його лишають не заліпленим спереду, виймають руками половину чи витягають солому, а на кінець самої операції і самий мішок. Зробивши таким способом склепіння, вирівнюють його лопатою та розпалюють в ньому огонь, щоб остаточно висушити. Потім ліплять з глини або ставлять з цегли припічок...» [35, с. 104].

Схожим способом споруджували печі з глиновальків. Зокрема у с. Квітки (КШ Чер.) колись печі монтували так: «Піч до черені робили... чотири стовпчики, на них стелили закидку з дерева (знизу було порожнисте підпиччя), по закидці набивали вальки, по них зверху давали биті черепки і мастили глиною... Це черинь... товщина 30 см. Далі робили барабан (піднебня): в черинь втикали дуги з лози (їх було багато), насипали в мішка піску і набивали. Дуги давали для того, щоб була форма [склепіння]. Барабан навколо вибивали вальками. Челюсті робили з товстої лози (її обмазували глиною, щоб не згоріло)»⁸. Подібні печі побутовали й у с. Хильки (КШ Чер.): «Піч робили з вальків... в землю чотири кілки, на це зав'язували дерево і вкладали слижі. На слижі наклали вальки. Потім робили черинь: камінчики, скло, цегла. Барабан робили: ставили 3—4 дуги, по цьому — слижі і вальки»⁹. Слід наголосити, що «вальки», які використовували для вибивання склепу, власти-

⁸ Зап. автором 9.06.2008 р. у с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Максименко Івана Макаровича, 1936 р. н.

⁹ Зап. автором 5.06.2008 р. у с. Хильки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Гурдя Степана Омеляновича, 1923 р. н.

во були більшими грудками глини (без жодних домішок соломи). Зокрема Вадим Щербаківський наголошував: «Потім посередині утрамбованої землі (черені. — *Р. Р.*) кладуть відповідної величини мішок, наповнений половиною, або відповідний куль чи в'язку соломи, поверх нього насипають глину, або обкладають глиняними вальками вже без соломи (виділення курсивом наше. — *Р. Р.*), знову трамбують глину, поки не нададуть їй бажаної форми печі» [47, с. 154]. Більш детальний опис спорудження глинобитної печі (з глиновальків), очевидно, з лісостепової частини Київщини, подав О. Шарко: «Подальше спорудження печі йде у наступному порядку: над простором, призначеним для «череня», укріплюють дерев'яні обручі на відстані 4—6 вершків один від одного на всю довжину склепу печі (1 — 2 аршини), поверх обручів кладуть пучки паклі (на наш погляд, тут закралася помилка: клоччя, очевидно, набивали під обручами. — *Р. Р.*), а по ній вкладають комки густої глини — утворюється склеп печі; по два боки склепу і ззаду його набивають глину» [28, с. 127]. Заслуговує на увагу опис процесу спорудження печі у смт Шишаки (Шиш. Пол.) почерпнутий С. Щербань у 1982 р. від респондентів старших вікових груп. Спершу на дерев'яному опічку опертому на чотири стовпці, влаштували черінь. «Далі зводили саму піч, що робив майстер-пічник. З ліщини гнулися дуги і кінцями встромлялися в глину (власне у черінь. — *Р. Р.*), а кругом обкладалися вальками і обмазувалися» [11, с. 596]. Слід наголосити, що під час спорудження глиняних печей до глини додавали черепки битого посуду: «Для того, щоб піч ліпше прогрівала, до глини додають черепки битого посуду як у черінь (спід печі), так і в її стінки» [47, с. 154].

Фрагментарні, проте надзвичайно цікаві, згадки про «биті печі» містять матеріали М. Грушевського (с. Худоліівка Чиг. Чер.), на чому зупинимосся докладніше. Зокрема дослідник відзначав: «Вікова і дешева піч — бита. Коло неї заходжуються самі старі баби, що ще при здоровлі, остаркуваті молодиці. Збиття печі — це важке діло, але і святне якесь... Одна од одної жінки знають, якої саме глини треба роздобути, як ту глину вимісують, скіко в неї черепця, каміння, залізччя потовченого треба виспати. Це все їх наука, одна од одної переймана» [40, с. 133]. У цитованому фрагменті на особливу увагу заслуго-

вує те, що бити піч споруджували самі «старі баби» та «остаркуваті молодиці», на що вперше серед сучасних етнологів звернув увагу професор М. Глушко [41, с. 537]. Відповідно до матеріалів української дослідниці Лариси Шевченко піч зазвичай вибивала бабуся й у с. Багачка (нині смт Велика Богачка Мир. Пол.) [48, с. 91].

Спорудження печі супроводжувалось певними обрядодіями, обмежувалось часовою регламентацією тощо. Відповідно до матеріалів М. Грушевського, «[Піч] до схід сонця бити починають, щоб хліб був, як сонце» [40, с. 134]. Л. Шевченко теж відзначала, що на Чернігівщині піч «починають мазати до сходу сонця», а у с. Багачка (Пол.) піч вибиває бабуся «вночі або вечором» [48, с. 91]. (До речі приблизно у цей час доби починали споруджувати піч й у деяких інших етнографічних районах, скажімо на лемківсько-бойківському пограниччі¹⁰). У с. Худоліівка піч жінки вибивали толокою: «Небагато їх (жінок. — *Р. Р.*) тут — душ п'ять, коли все знаючі баби та дужі, і через те репету такого та вигадок тих стіко, що й головою не зведеш» [40, с. 133]. Процес биття печі супроводжувався співами, жартами, танцями, забавами: «Збиття печі — це важке діло, але і святне якесь... Щоб же ця робота не нудна була і не така вже важка, з неї баби зробили ціле весілля. Однаково, що на коровай, танцюють, в стелю кочергою стукають, співають жартівливих пісень. А як треба ще дужче заміс збить в купу, а вже ось-ось вже сил не хопить, то поберуться за руки і чи танка, чи метелиці — не розбереш і якої — так вибігають на місці по глині, тупцяючи ногами і на решті нагнувшись до заміса руками та ліктями, його мнучи ще. Оце почнуть дітей із себе вдавати і молодих грать... Виробляють диковини багато...» [40, с. 133]. Як відзначав М. Грушевський, коли «кінчають [вбивати піч] і сама старша хрестить у челюстях і каже «Господи благослови і Духу святий», це, щоб страва всяка була смашна» [40, с. 134]. Подібне дійство здійснював і муляр-пічник: «Піч робив майстер, а закінчат — то обов'язково хрестять, писали хрести на печі» (смт Шишаки Шиш. Пол.) [11, с. 600]. До речі господиня хрестила піч кожного разу, коли

¹⁰ «Ніколи не починали бити п'ец... після обіду. Старалися разом із сходом сонця почати роботу» (с. Смерекове Великоберезнянського р-ну Закарпатської області) [49, с. 154].

мала у ній запалювати: «Як жінка підпалює в печі та не перехрестить, так тобі смагне з печі, що й очі повипікало б, як би не берегтись» (с. Литвяків Лубенського повіту) [10, с. 181].

Грунтуючись на матеріалах М. Грушевського, професор М. Глушко висловлює доволі сміливе припущення, що «всі напівзакриті опалювальні пристрої у стаціонарному житлі (Середньої Наддніпрянщини? України загалом? — Р. Р.), биті печі в селянських хатах пізнього середньовіччя та ранньомодерного періоду були справою лише жіночих рук» [41, с. 538]. Безумовно припущення М. Глушка має певний сенс, проте, як відзначає й сам професор, у сучасній етнологічній літературі стосовно системи опалення осель українців «зведення опалювальних пристроїв вважається прерогативою чоловіків-майстрів» [41, с. 537]. Відзначимо, що як українці, так й інші слов'яни (росіяни, білоруси тощо) піч зазвичай вбивали «толокою» (при допомозі сусідів, родичів тощо) [32, с. 265]. Причому, місцями, скажімо на Поліссі, у цьому процесі могли брати участь як чоловіки так і жінки (с. Городещина Поліського р-ну Київської обл.) [50, арк. 13—19]. Знову ж на Півночі Росії піч вбивала молодь — хлопці та дівчата (що теж відбувалось у вечірній час в неділю) [32, с. 265].

У контексті сказаного, варто звернути увагу на те, що в так званих «глиняних роботах», пов'язаних зі спорудженням каркасно-валькованих осель («мазка хати»), провідну роль також відігравали жінки, (хоча (принаймні у кінці ХІХ — у першій половині ХХ ст.) у цьому процесі могли брати участь й чоловіки¹¹). Водночас, як свідчать джерела, ще у першій половині — середині ХІХ ст. «мазка хати» на Середній Наддніпрянщині, очевидно, була прерогативою лише жінок: «Коли будують нову хату, з плотником, як з мужчиною, розділяють працю мужчини, які вміють, як небудь держати сокиру в руках; але коли приходить пора мазати нову хату, трудяться одні баби, приспівуючи, по повірю, щоб хата була весела» (с. Оболонь Хорольського повіту Полтавської губернії.; 1853 р.) [51, с. 338]. Жінки валькували («мазали») не тільки стіни, стелю, долівку, а навіть й комин-вивід: «Вивід був на горищі. Він з лози. Баби його обмазували. Як обмазали вивід, то на горі баби співали пісню. Знизу виводу запалювали

солом'яного віхтя, щоб потягнуло дим — тоді давали по чарці» (с. Хмільне Кан. Чер.). Знаково, що «мазку» (валькування) хати, подібно, як і вбивання печі, супроводили приспівування, веселощі, гуляння [10, с. 172; 40, с. 133; 48, с. 91; 51, с. 338]. Дослідники минулого наголошували, що вбивання печі здійснювали «самі старі баби... [та] остаркуваті молодиці» [40, с. 133] чи «бабуся уночі або вечором» [48, с. 91], тобто жінки недітородного віку. Така ж, «чиста», «стара баба — така, що дітей в неї вже не буде» часто виконувала провідну функцію (вкладала перший вальок глини) при зведенні валькованих стін [40, с. 133; 48, с. 91]. Водночас у деяких селах Полтавщини, навіть у тому разі, коли саму піч споруджував майстер-пічник, черінь (під час влаштування якої навіть у печах складених з цегли використовували давні традиційні технології) обов'язково вибивали жінки: «[Спорудивши дерев'яне опіччя,] приступали робити черінь, що вважалося дуже відповідальною справою, адже від того як гріла черінь, залежало приготування страв і випіканні хліба. Як годилося, черінь робили жінки...» (сміт Шишаки Шаш. Пол.) [11, с. 596]; «Пічник робив піч, а як черінь — жінка... наложить той черінь...» (с. Великий Перевіз Шиш. Пол.) [11, с. 602]. Отже з поданої інформації можна зробити висновок, що у минулому під час спорудження домівок усі роботи, пов'язані з глиною як будівельним матеріалом, здійснювались жінками. Тому, на наш погляд, стосовно ролі жінки у спорудженні битої печі доречно обмежитись доволі виваженим висновком, зробленим у свій час Л. Шевченко: «Цей звичай може виразно вказати на останки культу домашнього вогнища і ролі жінки, що стояла на сторожі домових звичаїв і пильно охороняла їх» [48, с. 91].

Печі з сирої чи випаленої цегли завжди мурували спеціальні майстри-пічники («пічник»). Влаштувавши «черінь», приступали до спорудження топкової камери. Для цього на опіччі, відступивши місце для припічка і запічка, встановлювали дві (сс. Деренківець КШ, Сушки, Лука Кан. Чер.) — три (сс. Зарайки, Лобачів Волод. Київ.) «дуги» («ободи», «каблуки»), по них настеляли дощечки. По цьому із «сирівки» на глині мурували склеп печі («барабан», «звід»). Цеглини клали на ребро, «між ними заклинювали камінчиками» (с. Сушки Кан. Чер.). Відтак із «сирівки» мурували дві зовнішні стінки печі —

¹¹ Більш детально не будемо зупинятися на висвітленні цього питання, оскільки воно потребує окремої розмови.

«засіки» (сирівку переважно теж ставили на ребро). Простір по боках та поверх «зводу» заповнювали різними матеріалами («засип»). Для засипу часто використовували пісок (сс. Сушки, Ліплява, Келеберда, Мельники, Яблунів, Курилівка, Беркозівка, Тростянець Кан. Чер.). За спостереженнями автотонів, пісок (у якому було багато кварцу) був поганим провідником тепла, тому така піч довше зберігала (відавала) тепло: «Засипали піском, бо пісок саме більше держить тепло» (с. Сушки Кан. Чер.); «Засипали пісок, він добре держить тепло» (с. Беркозівка Кан. Чер.). Для «засипу» могли використовувати й інші матеріали: «глину» (с. Домантове Зол. Чер.) чи «землю» (сс. Лука Кан., Драбівці, Бубнівська Слобідка, Скориківка Зол. Чер.). У с. Домантове засипали у перемішку (пошарово) «глиною і землею». Проте у такий «засип» частіше добавляли ще «камінці» (с. Лобачів Волод. Київ.) чи биту кераміку (с. Драбівці Зол. Чер.). У с. Лука (Кан. Чер.) до «земляного засипу» добавляли дрібний «щебінь» та «більше» каміння, а у с. Завадівка (КШ Чер.) «кругом барабана накладали валуни (каміння з лісу), бо воно як нагріється, то довго держить тепло». Поверх засипу влаштовували «верхню черінь» («черінь», «черінь де спали», «піч», «запічок»). Інколи (при земляному чи глиняному засипі) її викладали з сирію цегли і зверху змащували тонким шаром глини (с. Стеблів КШ Чер.). Траплялось, що цегли не давали, а шар глиняної «змазки» був товстішим: «По боках топки засипали землю на рівень із зводом, а зверху змазували глиною» (с. Драбівці Зол. Чер.). Проте частіше на верх печі накладали «вальки» («верхню черінь завальковували вальками»: с. Лука Кан. Чер.) — суміш глини з дрібно посіченою соломною, а зверху вирівнювали чистою глиною (сс. Беркозівка, Лука, Тростянець, Курилівка Кан. Чер.).

Слід зазначити, що склеп печі тут завжди мав однакову висоту — як спереду так і ззаду (згадок про печі з дещо піднятою задньою частиною склепу чи черені (що траплялось в інших етнографічних районах [15, с. 521—522]) зафіксувати не вдалося. За твердженням респондентів старших вікових груп добре функціонування печі забезпечували «челюсти» — своєрідний бортик, пониження топкової камери при усті: «Челюсти — щоб піч затулити і вона добре гнітила хліб» (с. Лобачів Волод. Київ.),

«Робили челюсти, щоб дим добре ішов» (с. Скориківка Зол. Чер.) «При вході в топку робили челюсти, щоб полум'я добре крутило» (с. Деренківець КШ Чер.). У глинобтичних печах «челюсти» монтували з товстої лози, обмащеної глиною («Челюсті робили з товстої лози (її обмазували глиною, щоб не згоріло)» (с. Квітки КШ Чер.), у складених із сирцю чи випаленої цегли, вони переважно були з цього ж матеріалу.

Цеглу-сирець виготовляли з глини, яку накладали у спеціальні дерев'яні «формочки» і висушували (спершу під навісом, а відтак — на сонці): с. Тростянець (Кан. Чер.). Для цього використовували спеціальні глини, які добре зберігали тепло. Скажімо у с. Тростянець (Кан. Чер.) вживали лише «рудю глину». Натомість у с. Сушки (Кан. Чер.) «кірпіч-сирець робили з глею», пояснюючи це тим, що «глей більше вогнетривкий як глина, в глею є ракушняк (камінці, ракушки)». Знову ж у с. Домантове (Зол. Чер.) «цеглу-сирець робили: глину з піском вимішували... в форму натоптували глиною, перекидали і сушили». Випалену цеглу у печебудівництві використовували переважно там, де неподалік були цегельні заводи: «Була в селі своя цегельня, цегла йшла на підпечі» (с. Ясеньки Шиш. Пол.) [11, с. 602]. Проте П. Чубинський відзначав: «Але внаслідок недостатку засобів, деякі селяни і при таких обставинах обходяться без заводської цегли. Працюючи на заводах, вони придивляються до способів виготовлення цегли і виробляють її для своїх домашніх потреб у себе вдома» [46, с. 380—381]. Скажімо мешканці с. Деньги (Зол. Чер.) самостійно кустарним способом випалювали цеглу, використовуючи для випалу гречану соломую: «Цеглу випалювали тільки гречанною соломною, виходила дуже міцна цегла».

Висновки. Наведені матеріали дають підставу, щоб дійти наступних висновків.

1. У XVII ст. на теренах Середньої Наддніпрянщини у сільському житлі побутовала курна система опалення (почасти це стосується й першої половини XVIII ст.). Проте вже з першої половини XVII ст. (як опосередковано свідчать джерельні матеріали) тут могли траплятися й домівки, опалювані по-білому (а відповідно — й напівкурні). До середини XVIII ст. курна система в основному була ліквідована — панівними стали напівкурні та опалювані по-білому житла. Причому домівки з виведеними по-

над дах коминами, принаймні в останній чверті цього століття, уже превалювали (чи займали дуже помітне місце), оскільки вони фігурують у тогочасних джерелах як типові для зазначеного району. Впродовж першої половини ХІХ ст. напівкурні житла (чи їх релікти) поступово (діахронно в окремих місцевостях) витіснили житла з коминами, виведеними понад дах. Відтак у середині ХІХ ст. опалення по-білому стає на Середній Наддніпрянщині панівним.

2. У ХІХ — на початку ХХ ст. основним опалювальним пристроєм в оселях наддніпрянців, як і скрізь по Україні, була вариста піч, яку використовували для обігрівання приміщення, випікання хлібних виробів та варення страв. Топкова камера — основна робоча частина традиційної варистої печі, розташовувалася на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опіччі. Цю платформу робили дерев'яною чи монолітною (вбивали з глини, глиновальків, складали з сирі чи випаленої цегли тощо). Давніші печі влаштували на дерев'яних опічках (з глибоким підпиччям), опорою яких були чотири стовпці. Топковій камері ззовні зазвичай надавали кубічної форми. Її споруджували з глини, глиновальків, сирі чи випаленої цегли, використовували також каміння, биту кераміку, пісок та ін. Давніші печі були глинобитними. Цю правду, використання під час спорудження печей сирі (рідше випаленої) цегли можна віднести уже принаймні до першої половини — середини ХІХ ст.

3. У минулому на Середній Наддніпрянщині, як свідчать джерельні матеріали з низки населених пунктів, провідну роль при влаштуванні глинобитної печі загалом (чи битої черені зокрема) виконували жінки. Проте це питання потребує подальшого дослідження.

1. Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 р. *Записки НТШ*. Львів: НТШ, 1937. Т. CLIV. С. 41—69.
2. Боплан Гійом де Левассер. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. *Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські Козаки. Богдан Хмельницький*. Пер. з фр. прим. та передм. Я. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. С. 17—114.
3. Маркович Я. *Записки о Малороссии ея жителей и произведенийх*. СПб.: при Губернскомъ правленіи, 1798. Ч. 1. 103 с.
4. Шафонский А. *Черниговскаго намѣстничества топографическоеописаниесъ краткимъ географическимъ и историческимъ описаниемъ Малыя Россіи изъ частей коей оно намѣстничество составлено*. Київ: Въ Унивеситетской Типографіи, 1851. 697 с.
5. Де ля Флиз Д.П. *Альбоми*. Редкол. Г. Боряк, Я. Дашкевич та ін. Київ: Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. Т. 2. 687 с.
6. Зеленинъ Д.К. *Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества*. Петроградъ: Типографія А.В. Орлова, 1916. Вып. III. С. 989—1279.
7. Зеленинъ Д. К. *Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества*. Петроградъ: Типографія А.В. Орлова, 1915. Вып. II. С. 485—988.
8. Фундуклей И. *Статистическое описание Киевской губернии*. СПб.: Въ типографіи министерства внутреннихъ дѣлъ, 1852. Ч. I. 549 с.
9. Русов М.А. Поселенія и постройки крестьянъ Полтавской губернии. *Сборник Харьковскаго историко-филологическаго общества*. Харьковъ: Печатное дѣло, 1902. Т. XIII. С. 72—120. (Труды Харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съезда. Т. II. Ч. I—II).
10. Милорадович В.П. Житъе-бытъе лубенскаго крестьянина. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ: Либідь, 1991. С. 170—341.
11. *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. Т. 9. Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання. Голов. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2020. 944 с.: іл.
12. Чижикова Л.Н. Жилище. *Етнографія восточныхъ славян. Очерки традиционной культуры*. Москва: Наука, 1987. С. 223—258.
13. Чижикова Л.Н. *Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры*. Москва: Наука, 1988. 256 с.
14. Симоненко І.Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті. *Матеріали до етнографії та художнього промислу*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. Вип. II. С. 60—109.
15. Радович Р. *Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси*. Львів, 2017. 852 с.
16. Приходько Н.П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине. *Древнее жилище народов Восточной Европы*. Москва: Наука, 1975. С. 245—275.
17. Кучера М.П. Древній Плісненськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1969. Т. XII. С. 292—294.
18. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. *Археология СССР: САИ*. Ленинград: Наука, 1975. Вып. Е 1—32. 178 с.

19. Нидерле Л. *Славянские древности*. Пер. с чешск. Т. Ковалевой, М. Хазанова, ред. А.Л. Монгайта. Москва: Изд-во Иностранной литературы, 1956. 450 с.
20. *Україна XVIII ст. у малюнках Йогана Генріха Мюнца*. Упорядник Тарас Чухліб. Київ: Мистецтво, 2022. 208 с.
21. Русов А.А. *Описание Черниговской губернии*. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1899. Т. 2. 377 с.
22. *Тарас Шевченко: життя і творчість в документах, фотографіях ілюстраціях*. Авт.-упор. Косян В.Х. та ін. Київ: Радянська Школа, 1991. 334 с.
23. Радович Р. Традиційне сільське житло третьої чверті XIX ст. на теренах Подільської губернії (за джерельними матеріалами). *Народознавчі зошити*. 2021. № 3. С. 524—542.
24. *Матеріали для изслѣдованія Подольской губернии въ статистическомъ и хозяйственномъ отношеніяхъ*. Каменецъ-Подольскъ: Типографія Губернскаго Управленія, 1873. 226 с.
25. Січинський В. *Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть*. Київ: Довіра, 1992. 89 с.
26. Зуев В. *Путешественныя записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году*. СПб.: при Императорской Академии Наук, 1787. 273 с.
27. Таранушенко С.А. Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 в Харкові. С.А. Таранушенко. *Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918—1932 рр.* Харків: Видавель Савчук О.О., 2012. С. 21—48.
28. Шарко А. Малороссійское жилище. ЭО. Москва, 1901. № 4. С. 119—131.
29. Падалка Л.В. Что сказало население Полтавской губернии о своемъ старомъ бытѣ. Полтава, 1905. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава, 1906. Вып. 2. С. 22—29.
30. Коваленко Г. Про український стиль і українську хату. *Українська хата*. Київ, 1912. С. 166—201, 272—282.
31. Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля (кінець XIX—XX ст.): історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка, 1980. 190 с.
32. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов: (поселения, жилища и хозяйственные строения). *Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в.* Москва: Изд-во АН СССР, 1956. С. 3—458.
33. Возний І.П. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст.* Чернівці: Золоті Литаври, 2009. Ч. 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. 567 с.
34. Тимошук Б.О. *Твердия на Прутї: з історії виникнення Чернівців*. Ужгород: Карпати, 1978. 87 с.
35. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу. *Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво, 1995. С. 39—218.
36. Пуголовок Ю. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське народознавство, 2016. 360 с.
37. Лысенко П.Ф. *Берестье*. Минск: Наука и техника, 1985. 399 с.
38. Сергеева М. *Формування інтер'єру середньовічного житла. Українці: історико-етнографічна монографія: у двох книгах*. Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн. 2. С. 65—74.
39. Moszyński K. *Kultura ludowa slowian*. Kraków, 1929. Cz. 1: Kultura materialna. 710 s.
40. Грушевський М. *З життя селян на Чигиринщині*. Прим. М. Кучеренка. *Пам'ятки України: історія і культура*. 2002. № 2. С. 127—135.
41. Глушко М. Маловідоме дослідження Марка Грушевського. *Народознавчі зошити*. 2017. № 3. С. 531—540.
42. Сивак В. Загальна характеристика інтер'єру народного житла українців Карпат кінця XIX — першої половини XX ст. (спільні риси, локальна специфіка, динаміка розвитку). *Народознавчі зошити*. 2017. № 6. С. 1281—1306.
43. Симоненк І.Ф. Матеріали к истории духовой печи на территории Украины. *Краткие сообщения Института этнографии Академии наук СССР*. Москва, 1949. Вып. 8. С. 10—18.
44. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі). *Записки НТШ*. Львів: НТШ, 2001. Т. ССXLII. С. 230—247.
45. [Б. а.] Бытъ Малорусскаго крестьянина (преимущественно въ Полтавской губернии). *Этнографическій сборникъ издаваемый Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ*. СПб.: В типографіи Эдуарда Праца, 1858. Вып. III. С. 19—46.
46. Чубинский П.П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела*. СПб., 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 339—606.
47. Щербаківський В. *Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці*. (упор. А. Ульяновський). Київ: Либідь, 1995. 288 с.
48. Шевченко Л. *Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. Первісне громадянство та його пережитки в Україні*. Київ, 1926. Вип. 1—2. С. 87—95.
49. Гайова Є. Особливості відродження матеріальної культури Великоберезнянщини в експозиції «Карпати» Національного музею народної архітектури та побуту України. *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. Вип. 6. С. 147—165.
50. *Архів ІН НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 410 а. Арк. 1—49 (Р. Сілецький. Система опалення традиційного житла поліщуків).

51. Іваница А. Домашній бытъ Малоросса, Полтавской Губерніи Хорольскаго уѣзда. *Этнографическій сборникъ издаваемый Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ*. СПб.: В типографіи Эдуарда Праца, 1853. Вып. I. С. 337—371.

REFERENCES

- Olyanchyn, D. (1937). Description of the Travel of the Swedish Ambassador to Ukraine 1656—1657. In *The Notes of the NTS* (Vol. CLIV, pp. 41—69). Lviv: NTS [in Ukrainian].
- Beauplan, Guillaume de Levasseur, & Kravets, Ya. (1990). Description of the Ukraine, several provinces of the Kingdom of Poland, stretching from the borders of Moskov to the borders of Transylvania, together with their customs, way of life and warfare. In *Guillaume Levasseur de Beauplan. Description of Ukraine. Prosper Merime. Ukrainian Cossacks. Bohdan Khmelnytskyi* (Pp. 17—114). Lviv: Kamenyar [in Ukrainian].
- Markovich, J. (1798). *Notes on Malorossiya, its inhabitants and products* (Part 1). SPb.: under the Provincial Board [in Russian].
- Shafonsky, A. (1851). *Chernigov governorship topographic description with a brief geographical and historical description of Little Russia from parts of which this governorship is composed*. Kiev: In the University Printing House [in Russian].
- De la Flies, D.P., Boryak, H., & Dashkevich, Ya. (1999). *Albums* (Vol. 2). Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Zelenin, D.K. (1916). *Description of the manuscripts of the scientific archive of the Imperial Russian Geographical Society* (Issue 3, pp. 989—1279). Petrograd: Printing house A.V. Orlov [in Russian].
- Zelenin, D.K. (1915). *Description of the manuscripts of the scientific archive of the Imperial Russian Geographical Society* (Issue 2, pp. 485—988). Petrograd: Printing house A.V. Orlov [in Russian].
- Fundukley, I. (1852). *Statistical description of the Kiev province* (Part 1). SPb.: In printing houses of the Ministry of Internal Affairs [in Russian].
- Rusov, M.A. (1902). Settlements and buildings of peasants in the Poltava province. *Collection of the Kharkov Historical and Philological Society* (Vol. 13). Kharkov: Pechatnoe Dilo [in Russian].
- Myloradovych, V. (1991). The life-being of a Luben peasant. *Ukrainians: popular beliefs, belief, demonology* (Pp. 170—341). Kyiv: Lybid [in Russian].
- (2020). *Ethnographic image of modern Ukraine*. Corpus of expeditionary folklore and ethnographic materials (Vol. 9: People's housing culture. Ecology and organization of habitat) [in Ukrainian].
- Chizhikova, L.N. (1987). *Dwelling. Ethnography of Eastern Slavs. Essays on traditional culture* (Pp. 223—258). Moscow: Nauka [in Russian].
- Chizhikova, L.N. (1988). *Russian-Ukrainian border guards: history and destinies of traditional everyday culture*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Symonenko, I.F. (1956). Settlement, estate and housing in Transcarpathia. *Materials for ethnography and artistic craft* (Issue II, pp. 60—109) [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2017). *Polissya dwelling: cultural and genetic origins and evolutionary processes*. Lviv [in Ukrainian].
- Prykhodko, N.P. (1975). Some issues of the history of housing in Ukraine. *The ancient dwelling of the peoples of Eastern Europe* (Pp. 245—275) [in Russian].
- Kuchera, M.P. (1969). *Ancient Plisnensk. Archaeological monuments of the Ukrainian SSR* (Vol. XII, pp. 292—294). Kyiv [in Ukrainian].
- Rappoport, P.A. (1975). Old Russian dwelling. *Archeology of the USSR: AIS* (Issue E1—32). Leningrad: Science [in Russian].
- Niederle, L., Kovaleva, T., Khazanova, M., & Mongaita, A.L. (Ed.). (1956). *Slavic antiquities*. Moscow: Foreign Literature Publishing House [in Russian].
- Chkhib, Taras. (2022). *Ukraine of the 18th century. in the drawings of Johann Heinrich Munz*. Kyiv: Art [in Ukrainian].
- Rusov, A.A. (1899). *Description of the Chernigov province* (Vol. 2). Chernigov: Printing House of the Provincial Zemstvo [in Russian].
- Kosyan, V.Kh. (Ed.). (1991). *Taras Shevchenko: life and creativity in documents, photographs, illustrations*. Kyiv: Soviet School [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2021). Traditional rural housing of the third quarter of the 19th century on the territory of Podilsk province (according to source materials). *The Ethnology notebooks*, 3, 524—542 [in Ukrainian].
- (1873). *Materials for the study of the Podolsk province in statistical and economic relations*. Kamenets-Podolsk: Printing house of the Provincial Administration [in Russian].
- Sichynskyi, V. (1992). *Foreigners about Ukraine: a selection from descriptions of travels in Ukraine and other writings of foreigners about Ukraine over ten centuries*. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
- Zuev, V. (1787). *Travel notes of Vasyl Zuev from St. Petersburg to Kherson in 1781 and 1782*. St. Petersburg: at the Imperial Academy of Sciences [in Russian].
- Taranushenko, S.A. (2012). House on Yelisavetinsky Ave. Under Part 35 in Kharkiv. In *S.A. Taranushenko Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918—1932* (Pp. 21—48). Kharkiv: Publisher Savchuk O.O. [in Ukrainian].
- Sharko, A. (1901). Little Russian housing. *Ethnographic review*, 4, 119—131 [in Russian].
- Padalka, L.V. (1905). What did the population of the Poltava provinces say about their old life. *Proceedings of the Poltava Scientific Archive Commission* (Issue 2, pp. 22—29). Poltava [in Russian].
- Kovalenko, G. (1912). About Ukrainian style and Ukrainian house. *Ukrainian house* (Pp. 166—201, 272—282). Kyiv [in Ukrainian].

- Kosmina, T.V. (1980). *Rural habitation of Podillya (end of 19—20 centuries): Historical and ethnographic research*. Kiev: Scientific Opinion [in Ukrainian].
- Blomkvist, E.E. (1956). Peasant buildings of Russians, Ukrainians and Belorussians: (settlements, dwellings and economic structures). In *East Slavic ethnographic collection: Essays on folk material culture of Russians, Ukrainians and Belarussians in the 19 — early 20 centuries* (Pp. 3—458). Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR [in Russian].
- Vozny, I.P. (2009). *Historical and cultural development of the population of the confluence of the Upper Siret region and the Middle Dniester region in the 10th—14th centuries* (Part 2: Material, spiritual culture and socio-historical development). Chernivtsi: Zoloti Litavry [in Ukrainian].
- Tymoshchuk, B.O. (1978). *Fortress on Prut: from the history of Chernivtsi*. Uzhhorod: Carpathians [in Ukrainian].
- Vovk, H.V. (1995). Ethnographic features of the Ukrainian people. *Studies on Ukrainian ethnography and anthropology* (Pp. 39—218). Kiev: Art [in Ukrainian].
- Pugolovok, Yu. (2016). *The construction business of the annuals of northerners*. Description: Ukrainian folklore [in Ukrainian].
- Lysenko, P.F. (1985). *Berestie*. Minsk: Science and Technology [in Russian].
- Sergeeva, M. (1999). Formation of the interior of medieval housing. In *Ukrainian: historical and ethnographic monography in two books* (Vol. 2, pp. 65—74). Opishne: Ukrainian Genre Studies [in Ukrainian].
- Moszynki, K. (1929). *Folk culture of the Slavs. Material culture* (Vol. 1) [in Polish].
- Hrushevskiy, M. (2002). From the life of peasants in the Chyhyryn region. *Sights of Ukraine: history and culture*, 2, 127—135 [in Ukrainian].
- Hlushko, M. (2017). Little-known study of Marko Hrushevskiy. *The Ethnology notebooks*, 3, 531—540 [in Ukrainian].
- Syvak, V. (2017). General characteristics of the interior of the national dwelling of the Carpathian Ukrainians of the end of the 19th — the first half of the 20th century (common features, local specificity, dynamics of development). *The Ethnology notebooks*, 6, 1281—1306 [in Ukrainian].
- Symonenko, I.F. (1949). Materials for the history of the oven in the territory of Ukraine. *Brief reports of the Institute of Ethnography of the Academy of Sciences of the USSR* (Vol. 8, pp. 10—18) [in Russian].
- Siletskyi, R. (2001). The problem of typology of heating devices of ancient dwellings in Ukraine (constructive and functional features of the furnace). *Notes of NTSH* (Pp. 230—247) [in Ukrainian].
- (1858). Life of the Malorussian peasant (Mostly in the Poltava province). *Ethnographic collection published by the Imperial Russian Geographic Society* (Issue III, pp. 19—46). SPb.: In the printing house of Eduard Prats [in Russian].
- Chubinsky, P.P. (1877). Russians of the South-Western Territory: housing, utensils, farm buildings and tools. In *Proceedings of the ethnographic and statistical expedition to the West Russian Region, equipped with the Russian Geographical Society of the South-West Division* (Vol. 7, issue 2, pp. 339—606). SPb. [in Russian].
- Shcherbakivskiy, V., & Ulyanovsky, A. (Ed.). (1995). *Ukrainian Art: Selected Unpublished Works*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Shevchenko, L. (1926). Customs related to building deposits. Original citizenship. *His remains in Ukraine* (Issue 1—2, pp. 87—95). Kyiv [in Ukrainian].
- Haiova, E. (2019). Peculiarities of the revival of the material culture of Velykyi Bereznyi district in the exhibition «Carpathians» of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine. *Scientific collection of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life* (Issue 6, pp. 147—165) [in Ukrainian].
- Siletskyi, R. (1994). The heating system of a traditional house. In *Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 1. Ds. 2. Un. save 410. Arcs. 1—49 [in Ukrainian].
- Ivanitsa, A. (1853). Household life of Maloros, Poltava province, Khorolsk district. *Ethnographic collection published by the Imperial Russian Geographic Society* (Issue 1, pp. 337—371). SPb.: In the printing house of Eduard Prats [in Russian].